

УДК 316.485.26:316.77)((470+571):477)"20"

Тетяна Фісенко,

кандидат наук із соціальних комунікацій,

старший викладач кафедри видавничої справи та редагування

Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ "КПІ ім. І. Сікорського"

Прояви гібридної агресії на масовокомунікаційному рівні

У статті розглянуто основні сфери негативних впливів під час гібридної агресії в українсько-російському протистоянні (література, медіа, кінематограф, історія, психологія, публічне управління, дипломатія, відносини з діаспорою тощо) та запропоновано узагальнені рекомендації щодо протидії та їх запобігання.

Ключові слова: гібридна війна, комунікаційні технології, пропаганда, Україна, Росія.

Революція Гідності в Україні наприкінці 2013 року стала точкою неповернення до попередньої комунікаційної політики та дипломатичних відносин з Росією, а також початком відліку проявів щодо нашої країни так званої гібридної агресії (гібридної війни, або hybrid warfare у міжнародній термінології). Остання характеризується високим ступенем залученості інформаційних технологій та методів пропаганди [9], а отже — проникненням у галузь масових комунікацій і використанням усіх різновидів медіа для впливу на громадську думку, і, як наслідок, — на соціальні дії громадян. Окрім того, переосмислення поняття "hybrid warfare" у працях зарубіжних науковців [23] доповнює його і такими способами ведення війни, як дипломатія, новинні блоки, фінансування політичних партій, реклама, економічний тиск тощо.

Отже, окреслення векторів впливу гібридної агресії дасть змогу виробити програму протидії на масовокомунікаційному рівні, що допоможе стати підґрунтям для подальших позитивних змін під час виходу країни з кризового стану.

Концептуальні засади, котрі пізніше становили основу поняття "гібридна війна" як інструменту маніпуляції громадською думкою, виклав ще Г. Шіллер [19]. Він, зокрема, зазначав, що миттєвість передачі інформації сприяє посиленню маніпулятивних можливостей інформаційної системи. Сьогодні цей параметр актуалізується завдяки можливостям мережі Інтернет та інших електронних медіа, здатних поширювати інформацію майже миттєво.

Власне поняття гібридної війни та пов'язаних з нею комунікаційних стратегій активно розвивається в американській науковій школі [21; 24] й у комунікативному контексті фігурує під назвою "hybrid warfare", що означає не гібридну війну в буквальному розумінні, а механізми, методи і тактики ведення конфлікту проти ворога. Тобто цей термін означає не власне війну, а те, яким чином вона ведеться. Окремі дослідники зауважують, що у рамках моделі hybrid warfare війна функціонує у різних операційних середовищах, має синхронні ефекти на кількох полях битв і характеризується асиметричною тактикою та технікою [20]. Це твердження стосується і комунікаційного аспекту дослідження гібридної війни й потребує подальшої розробки та уточнення.

В українській науці гібридну війну розглядають з позиції різних наук, зокрема, політології (О. Полтораков [11], В. Горбулін [2; 3], С. Соловйов та ін. [5], економіки (С. Кулицький [7]) та соціології (М. Требін [17], І. Руценко [15; 16]). Комунікаційний складник гібридної агресії досліджено

в роботах Є. Магди ("Гібридна війна: вижити і перемогти" [8], "Гібридна війна: сутність та структура феномену" [9] та ін.) та Г. Почепцова ("Сучасні інформаційні війни" [13]). Зважаючи на середовище ведення гібридної війни та інформаційні протиборства, окремої уваги потребують питання вивчення українського та зарубіжного медіапростору для запобігання агресивним впливам на громадську думку.

Мета дослідження полягає у тому, щоб надати комплексну характеристику основних сфер негативних впливів під час гібридної агресії в українсько-російському протистоянні.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: окреслення сфер впливу під час гібридної війни за допомогою вивчення медійного контенту (зокрема, українських і зарубіжних новин); вироблення загальних комунікаційних рекомендацій для протидії та запобігання агресивним проявам.

Аналіз медійного контенту і зазначених теоретичних робіт науковців дає можливість виокремити такі групи сфер впливу під час гібридної агресії в українсько-російському протистоянні:

1. Культурна (література, кінематограф та інші види мистецтва).
2. Гуманітарна (історія, психологія, медіа, відносини з діаспорою тощо).
3. Управлінська (публічне управління, дипломатія).

Г. Почепцов [12] наводить висловлювання британського військового аналітика Р. Торнтонна [25]: "Російський інформаційний продукт розрахований на вплив на розум. Однак ті, на кого впливають, повинні бути відповідно підготовленими. Москва є у вигаді стосовно цієї умови, оскільки нові незалежні держави, що раніше були частиною Радянського Союзу, мають велику кількість етнічних росіян, як і російськомовних громадян. Ці російські меншини в таких країнах, як Україна, Прибалтика, Молдова та Грузія є принципово цілком сьогодишньої кампанії інформаційної війни з Москви".

Дослідник вважає, що до акценту на мові слід додати акцент на культурі, літературі, медіа, за якими стоїть відповідна картина світу. Тому вплив на український інформаційний простір у сфері культури є очевидним, адже українці звикли споживати російський інформаційний продукт — чи то медіа, чи книги, чи музика, чи серіали та повнометражні фільми тощо. Раніше аудиторія навіть не розрізняла інформаційні продукти вітчизняного та російського виробництва, адже часто перші так само створювали російськомовними.

Яскравим прикладом використання прийомів гібридної агресії є кінострічки. Зокрема, незважаючи на заборону низки російських фільмів та серіалів, знятих після 2013 року, а також стрічок, які популяризують органи влади держави-агресора, можна побачити порушення актуального Закону України "Про кінематографію" обхідними шляхами. На каналі "Україна" успішно пройшов серіал вітчизняного виробництва "Не зарікайся", глядачі якого скаржилися на тенденційне зображення терористів позитивними героями, а українців — безсердечними злочинцями. Крім того, відверто антиукраїнські фільми демонструються закордоном і мають значний резонанс, що негативно впливає на думку громадян держав, які раніше підтримували Україну на міжнародній арені. Наприклад, у жовтні 2016 року в Польщі було представлено фільм "Волинь", який проректор Острозької академії П. Кралюк визначив як відверто антиукраїнський і антиісторичний: "Маємо типовий зразок націоналістичної міфології, де свої переважно представлені добрими і нещасними, а чужі — як злі й кровожерливі. [...] Занадто багато у фільмі історичних невідповідностей. Певно, вершиною цього є епізод, де греко-католицький священник (на православній Волині!) святить сокири, ножі та вили, аби ними українці вбивали бідних поляків" [6]. Також у Франції на початку лютого 2016 року місцеві телеканали вперше транслювали фільм "Україна, маски революції" режисера П. Морейри (у кінці того самого місяця стрічку також демонстрували на телеканалах Польщі). У листі українських дипломатів до керівництва центральних французьких телеканалів зазначено, що спроби висвітлити події в Україні як операцію, що фінансують Сполучені Штати, це "неповага до наших співгромадян, убитих в центрі Києва під час захисту демократичних устремлінь свого країн", але незважаючи на це, фільм не було знято з показу, натомість його транслювали повторно.

Україно-російський конфлікт є темою і популярних американських серіалів. Наприклад, у стрічці "Мадам Держсекретар" за сценарієм український президент Михайло Бозек намагається створити конфлікт між США із Росією [14].

Схожа ситуація і на книжковому ринку — на законодавчому рівні українська влада планує ввести обмеження на ввезення літератури антиукраїнського змісту. Гучним прецедентом став відкритий продаж на "Книжковому Арсеналі" у квітні 2016 року книжок О. Дугіна — російського науковця, який відкрито закликав убивати українців. До того ж на Форумі видавців у Львові у вересні 2015 року пропонували книги антиукраїнського змісту, надруковані під маркою харківського видавництва "Фоліо"

Діє стратегія поширення антиукраїнського продукту і на території інших країн. Наприклад, у Польщі за 2016 році було видано майже десяток книжок про "Волинську трагедію", а у Чехії під псевдонімом Ігнатіус розповсюджується видання "На слизкій дорозі. Християнство, бандерівці, Україна недавня і сьогоднішня", в якому підмінено чимало фактів з історії України. Слід зауважити, що книга не має номеру ISBN, тобто її походження встановити неможливо. В інтерв'ю для Deutsche Welle вчена-україністка Р. Кіндлерова, співробітниця Слов'янської бібліотеки, зазначила, що "книжки без ISBN, в яких перекручується українська історія, отримуємо досить часто" [1]. У Латвії в мережі книжкових магазинів продаються книжки під такими назвами: "Історія Новоросії", "Крим: Історія повернення", "Витики самостійного нацизму", "Геноцид росіян в Україні" та інші видання подібного спрямування.

Медійна діяльність Росії широко розгортається на закордонну аудиторію. Зокрема, російські ЗМІ, які продукують та поширюють інформацію на країни Європи та світу, використовують загальновідомі принципи пропаганди —

вплив на емоції, підміну та перекручування фактів тощо. Крім того, для виступів залучають закордонних експертів і журналістів, які заперечують проросійський характер власної позиції, але щодо українсько-російського протистояння чітко витримують антиукраїнську лінію. Російський президент продовжує використовувати налагоджені раніше фінансові чинники впливу, укладає "партнерські зв'язки" з політиками, журналістами, експертами і бізнесменами західних країн. Також в європейських медіа часто лунають запитання: "Чому Європа має спонсорувати українців?" або "Чому Україна не розбереться зі своїми проблемами самостійно?", тому серед пересічних громадян наростає обурення та спротив. Натомість українські медіа працюють здебільшого на інформаційний простір всередині нашої країни, і практично не звертаються до зовнішніх аудиторій, тобто до середньостатистичного європейця. Така інформаційна закритість є наслідком формування однобокої картини світу в закордонній громадськості, яка дізнається про Україну здебільшого через медіа своїх країн, що подають інформацію у нейтральній тональності, та від зазначених проросійських експертів.

Очевидною є не тільки якісна, а й кількісна перевага російської сторони конфлікту в медійній сфері. Щороку владні кола РФ виділяють 1,4 млрд доларів для забезпечення роботи системи пропаганди всередині країни і в усьому світі. Вона охоплює 600 млн людей у 130 країнах, які створюють контент 30-ма мовами. Крім того, російський уряд використовує створені ним аналітичні установи та неурядові організації в сусідніх країнах, "щоб сприяти досягненню власних цілей у просуванні версій Кремля, зображуючи Захід як загрозу, підриваючи довіру до незалежних ЗМІ, а також західних інститутів і цінностей" [4].

Апелуючи до прав на свободу слова, російські ЗМІ активно маніпулюють інформацією, видаючи це за "альтернативну точку зору". Яскравим прикладом стала участь представників суто пропагандистського телеканалу МО РФ "Звезда" у конференції ОБСЄ "Пропаганда ненависті та свобода масової інформації".

Щодо інсайдерської медійної політики України, в ній повторюється стратегія поширення літературного і кінопродукту: всередині країни ухвалюють рішення стосовно популяризації власне українського продукту та/або усунення російського. Наприклад, з 8 листопада 2016 року почали діяти зміни до Закону України "Про телебачення і радіомовлення" (щодо частки пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах). Вони передбачають перехідний період: зокрема, протягом першого року з моменту набуття чинності частка пісень державною мовою має становити не менше ніж 25%, починаючи з другого року — 30%, з третього — 35%. Але, як і стратегії змін у зазначених галузях, ці нововведення навряд чи спричинять трансформації у зовнішній інформаційній політиці та сприятимуть широкій популярності нових українських музичних виконавців закордоном.

Переосмислення історії у вигідному для країни-агресора руслі ретранслюється за допомогою медіа, книжок, кінофільмів і телесеріалів — причому такі інформаційні продукти постійно розповсюджуються і у зарубіжному інформаційному просторі. Також під час роботи з внутрішніми аудиторіями до цього процесу залучається освіта, оскільки більшість установок і стереотипів формується з дитинства. Аналітик Центру громадянської просвіти "Альмента" О. Охредько розглянув шість нових підручників з історії Росії та наголосив на разючих відмінностях від інформації, яку подавали школярам раніше, зокрема, що "Російська Федерація розглядає територію сучасної Української держави як власне історичні російські землі і формує

такі погляди в російських громадян з дитинства". Також у підручниках чимало підмін фактів, наприклад, твердження про те, що Іван Федоров випустив перший російський "Буквар" на території Росії [10].

Психологічний аспект гібридної агресії нерозривно пов'язаний із пропагандою, яка діє передусім на рівні базових інстинктів людей, зокрема страху. Приміром, розуміння націоналізму в Україні та Європі відрізняється, а європейські медіа та інтелектуальна еліта виступають проти нього. Тому термін "націоналізм" часто використовують як аргумент проти підтримки України. Крім того, закордонні медіа у висвітленні ситуації в Україні зазвичай нагадують про те, що агресію розв'язала країна, яка має ядерну зброю, а отже, її слід боятися. У цьому контексті варто згадати конфлікт у Сирії, що триває з 2011 року: Росія втрутилася не раптово, але різко й послідовно. Однак, на відміну від агресії в Україні, вона зразу перейшла до відкритого використання власних ЗС (авіації, ракет) [2].

Пропаганда звертається й апелює не до інтелекту людей, а до почуттів масової аудиторії, і повторює однотипні установки постійно і багаторазово. Тому досить успішно використовуються емоційні образи, навіть якщо вони не відповідають дійсності, а радше ілюструють ще один принцип пропаганди — "чим жажливішою є брехня, тим охочіше в неї повірять" (авторство приписують Гітлеру, оскільки ця теза звучить у його книзі "Майн кампф"). Утиски російськомовного населення, героїчні "ополченці" на Донбасі, "розіп'ятий хлопчик", вбивства мирних жителів тощо — усі ці образи-меседжі, які ретранслюють російські медіа у міжнародний інформаційний простір, спрямовані на те, щоб викликати жалість, співчуття, обурення діями української влади. Основна мета поширення таких меседжів — формування громадської думки та іміджу України у негативному контексті. Як наслідок, події останніх двох років в Україні спричинили зміну думок світового співтовариства щодо нашої країни у гіршу сторону. Сформований на кінець 2013 року імідж України зазнав значних втрат. Хоча події в нашій державі постійно створюють чимало інформаційних приводів у зарубіжних медіа, що призвело до збільшення рівня обізнаності про неї у світі, а отже, підвищило інтерес до країни, це не сприяє утвердженню її позитивного образу в очах світової громадськості.

Під час зустрічі з делегацією Світового Конгресу Українців у серпні 2016 року Секретар Ради нацбезпеки і оборони (РНБО) О. Турчинов зазначив, що "допомога діаспори у поширенні об'єктивної інформації про Україну та викриття російської пропагандистської брехні вкрай важлива. [...] Співпраця в цьому напрямку є важливим пріоритетом побудови стратегічної комунікації та протидії російській інформаційній агресії". С. Романів, Генеральний секретар Світового Конгресу Українців додав такі можливі заходи з допомоги Україні, як лобювання її інтересів австралійським урядом щодо Російської Федерації, піднесення іміджу нашої держави, допомога її економічному розвитку.

Натомість РФ демонструє доволі ефективну модель використання ресурсів діаспори, насамперед інформаційних, для посилення проросійських настроїв у Німеччині. Сьогодні на території цієї країни проживає майже 2,5 млн так званих російських німців, які мігрували ще у кінці 1980-х років та зберігають тісні зв'язки з Росією. Загалом, чисельність російськомовного населення у різних джерелах оцінюється у 6-8 млн осіб. У Росії засновано кілька десятків медіа для цієї цільової аудиторії, які активно використовуються для поширення ксенофобських настроїв, каталізованих мігрантською кризою, що посилюється за останні два роки (зокрема й через велику кількість емігрантів з України).

У галузі публічного управління та дипломатії російська сторона теж використовує усі можливі ресурси та важелі впливу — від економіко-стратегічних та інформаційних (про які зазначалося вище) до терористичних. Наприклад, в економічній сфері керівництво РФ у відносинах з Німеччиною робить акцент на залежності другої від російських енергоносіїв, які становили від 20 до 30% в енергетичному балансі ФРН по нафті, газу та вугіллю.

Терористичні методи у російсько-українському протистоянні спрямовані на створення в Україні кризових і конфліктних ситуацій. Так, 7 серпня 2016 року в російських ЗМІ розміщено інформацію про нібито перестрілку на адміністративному кордоні з Кримом, через що кордон закрили в обидва боки, було встановлено блокпости і піднято у небо вертольоти. Представники ФСБ також зазначили, що внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів у ніч на 7 серпня в районі міста Армянськ виявлено групу диверсантів. Окрім того, у ФСБ сповіщали, що в ніч на 8 серпня спецпідрозділи Міністерства оборони України нібито скоїли ще дві спроби прориву диверсійно-терористичних груп, яким запобігли силові підрозділи ФСБ Росії та взаємодіючих відомств. Пізніше ФСБ РФ опублікувала кадри з "українським розвідником", нібито затриманим у Криму у складі "диверсійної групи". За даними російської спецслужби, саме він є одним із організаторів майбутніх терактів [18]. Наслідком створеного конфлікту стали заяви від керівництва РФ про розірвання дипломатичних відносин з Україною, які згодом не підтвердилися. Цей та інші приводи використовують для звинувачень, які висуває російська сторона під час Мінських переговорів, а також для процедурного затягування ухвал та впровадження рішень на користь України. Загалом, дипломатична діяльність Росії призводить до зростання внутрішніх суперечностей у ЄС, економічних проблем, посилення впливу внутрішньої деструктивної опозиції.

На рівні ООН Росія повернулася до перевіреної тактики використання голосів окремих країн Азії, Африки та Латинської Америки в обмін на економічні й військові преференції. В останньому інтерв'ю журналові *The Atlantic* екс-президент США Б. Обама наголосив, що "Україна не є членом НАТО, тому вона буде уразлива перед російським вторгненням, незалежно від того, що ми робимо" [22]. Ця теза означає, що західні партнери України — ЄС та США — очікують від України здатності самотужки себе захистити.

Отже, наслідками гібридної агресії для України у всіх зазначених сферах стали як матеріальні втрати — анексія Криму, утворення на території країни неконтрольованих територій (так званих ДНР і ЛНР), виснаження економіки та відтягування грошових ресурсів від вирішення поточних проблем, втрати громадян під час бойових дій і збільшення потоку емігрантів, так і нематеріальні. До других належать загальна дестабілізація суспільно-політичної ситуації, блокування євроінтеграційних процесів, іміджеві втрати. Мінімізувати нематеріальні збитки можливо за допомогою побудови нових комунікаційних стратегій, що базуватимуться на таких положеннях:

1. Подальше активне розгортання внутрішньої медійної діяльності, спрямованої на встановлення інтерактивної моделі комунікації з українською аудиторією. На практиці це означає повну інформаційну відкритість і максимальну доступність відомостей з усіх суспільно важливих сфер життєдіяльності громадян. Окрім того, важливим фактором формування взаємовигідної комунікації може стати популяризація аналітичної інформації, за допомогою якої українці усвідомлюватимуть вектори діяльності влади.

2. Спрямування більшої кількості медійних ресурсів на роботу із зовнішніми аудиторіями поза межами України й інтеграція українського інформаційного простору зі світовим.

3. Широка співпраця з іноземними інформаційними агенціями та медіахолдингами, обмін кадрами, розширення мережі власних кореспондентів у найвпливовіших країнах для співпраці з найбільшими медійними організаціями як державної, так і приватної форм власності.

4. Залучення іноземних експертів та інших агентів впливу (зокрема, діаспори) закордоном для пояснення та публічного коментування російських методів пропаганди.

5. Постійне генерування позитивних інформаційних приводів для новин та інших медіапродуктів про Україну та їхня ретрансляція у світові медіамережі.

6. Робота медіафахівців у внутрішньому інформаційному просторі, спрямована на відстеження повідомлень, які можуть бути використані супротивником, та підготовка медіаматеріалів на упередження.

7. Реалізація медіакампанії, спрямованої на боротьбу з корупцією. Має охоплювати реальні журналістські розслідування, які спричинили соціальні дії (викриття корупціонерів, звільнення з посад, судові розслідування), а також інформувати про нові проекти, нововведення та провадження, які мінімізують корупційний складник.

8. Залучення фахівців із публік релейшнз, що спеціалізуються на брендингу країн. Побудова іміджу самодостатньої країни, яка здатна вирішувати проблеми самостійно, надалі допоможе Україні у виході з кризи.

9. Інвестиції у створення власне українського якісного кіно- та літературного продукту, що розкриває та пояснює важливі віхи в історії України та її взаєминах з іншими країнами, порушує важливі соціальні проблеми, а також у його поширення у різних країнах (переклад, трансляція, продаж прав на публікацію тощо).

10. Спонсорування українського мистецтва за державний та грантовий кошт, заохочення участі українських митців у міжнародних конкурсах.

Список використаної літератури

1. *Антиукраїнська література в Чехії: розкішні видання з брехливим змістом* // Deutsche Welle. — Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/антиукраїнська-література-в-чехії-розкішні-видання-з-брехливим-змістом/a-17768373>. — Назва з екрана.
2. *Горбулін В.* Гібридна війна: все тільки починається... // Дзеркало тижня. Україна. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya_.html. — Назва з екрана.
3. *Горбулін В.* "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. Горбулін // Стратегічні пріоритети. — Київ : НІСД, 2014. — № 4. — С. 5—12.
4. *Госдеп:* Россия тратит на пропаганду \$1,4 млрд. ежегодно // Укринформ. — Режим доступу: <http://www.ukrinform.ru/rubric-world/1908556-gosdep-rossiya-tratit-na-propagandu-14-mlrd-ejagodno.html>. — Загл. с екрана.
5. *Інформаційна складова державної політики та управління* : монографія / С. Соловйов та ін. ; заг. ред. Н. Грицяк ; Нац. акад. держ. упр. при Президентів України, каф. інформ. політики та електрон. урядування. — Київ : К.І.С., 2015. — 320 с.
6. *Кралоук П.* Навколо польського фільму "Волінь" // Радіо Свобода. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28040137.html>. — Назва з екрана.
7. *Кульчицький С.* Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння // Центр досліджень соціальних комунікацій СІАЗ НЮБ ФПУ. — Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/images%5Cukraine%5C2014%5Cukr20.pdf>. — Назва з екрана.
8. *Магда Є.* Гібридна війна: вижити і перемогти / Є. Магда. — Харків : Vivat, 2015. — 304 с.
9. *Магда Є.* Гібридна війна: сутність та структура феномену // Міжнародні відносини. Серія "Політичні науки". — Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489. — Назва з екрана.
10. *Охредько О.* Підручник з історії — головна зброя Росії // Дзеркало тижня. Україна. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/pidruchnik-z-istoriyi-golovna-zbroya-rosiyi_.html. — Назва з екрана.
11. *Полтораков О.* Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою / О. Полтораков // Гілея : науковий вісник. — 2015. — Вип. 100. — С. 258—260.
12. *Почепцов Г.* Гібридна війна: інформаційна складова // Media sapiens. — Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna-viyna-informatsiyna-skladova/>. — Назва з екрана.
13. *Почепцов Г.* Сучасні інформаційні війни / Г. Почепцов. — Київ : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2015. — 497 с.
14. *Рука Кремля в Голівуді. Чому закордонні режисери все частіше знімають антиукраїнські фільми* // ТСН. — Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/ruka-kremlya-v-gollivudi-chomu-zakordonnirezhiseri-vse-chastishe-znimayut-antiukrayinski-filmi-587311.html>. — Назва з екрана.
15. *Руценко І.* Підривні соціальні технології у структурі гібридної війни / І. Руценко // Право і Безпека. — 2015. — № 2. — С. 12—16.
16. *Руценко І.* Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога / І. Руценко. — Харків : ФОРМ Павленко О. Г., 2015. — 268 с.
17. *Требін М.* Соціологія війни: український контекст / М. Требін // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". — Харків, 2015. — № 1148. — С. 30—34.
18. *У Німеччині закликали Україну і РФ до стриманості після конфлікту в Криму* // ТСН. — Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/u-nimechchini-zaklikali-ukrayinu-i-rf-do-strimanostipislya-konfliktu-v-krimu-714782.html>. — Назва з екрана.
19. *Шиллер Г.* Манипулятори свідомістю / Г. Шиллер ; пер. с англ.: В. Плогостин, А. Бурмистренко ; науч. ред. Я. Засурський. — Москва : Мысль, 1980. — 326 с.
20. *Deep A.* Hybrid War: Old Concept, New Techniques // Small wars journal. — Mode of access: <http://smallwarsjournal.com/jml/art/hybrid-war-old-concept-new-techniques>. — Title from the screen.
21. *Fleming B. P.* The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art : Monograph / B. P. Fleming. — School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth, Kansas. — AY, 2011. — 85 p.
22. *Goldberg J.* The Obama Doctrine // The Atlantic. — Mode of access: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/>. — Title from the screen.
23. *Kofman M.* Russian Hybrid Warfare and Other Dark Arts // War on the Rocks. — Mode of access: <http://warontherocks.com/2016/03/russian-hybrid-warfare-and-other-dark-arts/>. — Title from the screen.
24. *Reeves S. R.* The New Griffin of War: Hybrid International Armed Conflicts / S. R. Reeves, R. E. Barnsby // Harvard International Review. — Mode of access: <https://www.questia.com/library/journal/1G1-316203914/the-new-griffin-of-war-hybrid-international-armed>. — Title from the screen.
25. *Thornton R.* The Changing Nature of Modern Warfare // Taylor and Francis Online. — Mode of access: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03071847.2015.1079047>. — Title from the screen.

В статтє рассмотрены основные сферы негативных воздействий при гибридной агрессии в украинском-российском противостоянии (литература, СМИ, кинематограф, история, психология, публичное управление, дипломатия, отношения с диаспорой и другие) и предложены обобщенные рекомендации по противодействию и их предотвращению.

The article deals with the key areas of aggressive actions during hybrid aggression in the Ukrainian-Russian confrontation (literature, media, cinema, history, psychology, public administration, diplomacy, relations with the Diaspora and others) and general recommendations to combat and prevent them are proposed.

Надійшла до редакції 18 листопада 2016 року